

مدل صلح در اندیشه دینی

مجید سلیمانی*، علی کارشناس*

چکیده

از جمله هنجارهای ارجمند از نظرگاه شارع مقدس، که می‌تواند تا سطح بین‌المللی تعمیم یابد، صلح است. پدیده صلح در مواقع بالاگرفتن مشاجرات بخصوص در سطح ملی و بین‌المللی اهمیت خود را بیشتر نشان می‌دهد. پرسش اصلی در این پژوهش آن است که: مدل پدیده صلح در اندیشه دینی چیست؟ هدف این نوشتار پاسخ به این پرسش، با ارائه مدلی برای صلح با تأکید بر اندیشه دینی است. برای دستیابی به این هدف از روش گراند تئوری استفاده شده است. با این روش الگویی از پدیده صلح، علل، راهبردها و نتایج آن به تصویر کشیده شده است. یافته‌ها نشان داد مهم‌ترین عوامل علی مؤثر در پدیده صلح: ارتباط و تعامل، امان و امنیت، عفو و گذشت، تمایل طرفین، وفا به پیمان، الفت و سازگاری اجتماعی است. عوامل زمینه‌ای نیز تحقیق و بررسی، ایمان، لطف و رحمت الهی، استواری و استحکام، دوری از وسوسه شیطان، دوری از جنگ و خونریزی است. مهم‌ترین عوامل واسطه‌ای نیز وجود داور، رعایت حقوق، پناه دادن، عدالت، دوری از مواضع اتهام و پیشنهاد صلح حقیقی است. همچنین از مهم‌ترین راهبردهای آن می‌توان از درگیری با ظالم به قصد برگشت به حق، حسن کذب نافع در مسائل، سبقت‌جویی در صلح، اندرز نیک، جنگ علیه تعدی‌کنندگان برای ایجاد صلح، صلح شرافتمندانه، و دعوت بوده است. نتایج پژوهش در دست می‌تواند منجر به

* استادیار پژوهشگاه امام صادق (ع) Sociosol@yahoo.com

* استادیار پژوهشگاه امام صادق (ع) abde1@chmail.ir

توسعه مفهومی پدیده صلح، و توسعه نظریات در این خصوص شود. علاوه بر آن در سطوح راهبردی سیاست‌گذاری خارجی و اندیش‌مندان حوزه روابط بین الملل و اندیش‌مندان اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: مدل، صلح، آشتی، مسالمت‌جویی، اندیشه دینی، فقه سیاسی.

۱. مقدمه

صلح هنجاری سیاسی - اجتماعی و از لوازم ضرور بقای جامعه انسانی است. این هنجار از رابطه میان دو نفر آغاز شده و تا سطح بین‌الملل استمرار می‌یابد. صلح عامل پرورش استعداد های جامعه اسلامی به شمار می‌رود؛ چرا که درگیری و تفرقه سبب هدررفت منابع و استعداد های جامعه می‌شود. صلح قبل از هرگونه تنش و ستیز موجب انباشت سرمایه سیاسی - اجتماعی می‌شود و در مواقع بروز نزاع، از خسارت‌ها جلوگیری می‌کند. در نظرگاه آموزه‌های دینی و با نگاهی جامعه‌شناختی به فقه سیاسی شیعه، همانا علایق و باورهای دینی، اخلاق و روابط انسانی در تحقق یا عدم تحقق صلح سهم به‌سزایی دارد و صلح نه تنها محصول ترس نیست که امری پیش‌دستانه، فعالانه و از روی اقتدار است و می‌تواند بسیاری روابط و مناسبات حتی تا سطح بین‌الملل را دگرگون سازد.

در قرآن کریم مکرر به صلح توصیه شده است. از جمله آنجا که می‌فرماید: «و اگر تمایل به صلح نشان دهند، تو نیز از در صلح درآی؛ و بر خدا توکل کن، که او شنوا و داناست!» (انفال: ۶۱).^۱ پیامبر اسلام ﷺ درباره اهمیت آشتی دادن میان مردم می‌فرماید: آیا شما را به چیزی بافضیلت‌تر از نماز و روزه و صدقه (زکات) آگاه نکنم؟ آن چیز اصلاح میان مردم است؛ زیرا تیره شدن رابطه مردم، مهلک و دین‌برانداز است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹: ۳۵۸۶).

بنابر نقش و اهمیتی که برای موضوع صلح متصور می‌شود، مسئله‌ای که در اینجا مطرح می‌گردد این است که در خصوص صلح، خزانه‌ای از مفاهیم، مطالب، آیات و روایات به‌صورت پراکنده مطرح شده، اما کمتر در قالب مدل یا الگوی منسجم و سازه‌گونی ارائه گردیده است. وقتی پدیده صلح در قالب مدل ارائه می‌شود، بهتر می‌توان از ابعاد و جنبه‌های گوناگون به آن نگریست و به کارکردش وقوف یافت؛ چرا که برخی معتقدند: مدل،

۱. وَ إِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (انفال: ۶۱).

ساخت‌های اساسی یک واقعیت را می‌رساند و در سطح خود، قادر به تبیین آن و ارائه کارکردهایش هست (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۴۵۸).

در خصوص پدیده صلح، پژوهش‌های بسیاری انجام شده است. برای نمونه: فقیهی مقدس و دیگران، ۱۳۹۳، اصول راهبردی صلح در اسلام را بررسی کرده‌اند. حسینی و دیگران (۱۳۹۷: ۳۵) به بررسی مفهوم صلح و راهکارهای تحقق آن بر مبنای آموزه‌های تربیتی قرآن کریم پرداخته‌اند. طاهایی (۱۳۹۷: ۱۸۹-۲۱۲) به نقد نظریه مدرن صلح که براساس آن صلح را محصول ترس می‌داند پرداخته و نظریه کلاسیک صلح مبتنی بر تاریخ ایران را ارائه و نشان می‌دهد صلح، مقوله‌ای حاصل اجتماعات است تا ترس و قدرت دولت‌ها. سیمبر (۱۳۹۶: ۲۷۵-۲۹۸) به مبنای انسانی صلح در نظریه‌پردازی اسلامی روابط بین‌الملل پرداخته است. اسلامی (۱۳۹۵: ۷-۳۴)، پدیدارشناسی صلح در اندیشه انقلاب اسلامی ایران را واکاوی کرده است.

با وجود این، هرچند در طی سال‌های اخیر، به مقوله صلح توجه فراوانی شده است (طاهایی، ۱۳۹۷؛ فقیهی مقدس و دیگران: ۱۳۹۳؛ حسینی و دیگران: ۱۳۹۷ و...)، به الگو، یا مدلی برای صلح طبق آموزه‌های دینی پرداخته نشده و عمده پژوهش‌ها حول مفهوم‌شناسی، ویژگی‌ها و مبانی صلح بوده است.

مقاله حاضر با هدف طراحی مدلی برای پدیده صلح در اندیشه دینی تدوین شده است. پژوهش حاضر از نظر روش، کیفی، از نوع گرندت تئوری است. یافته‌ها نشان داد برای تحقق صلح مجموعه‌ای از عوامل مستقیم، عوامل زمینه‌ای، عوامل تسهیل‌گر دخیل است. صلح با راهبردهای چندی خود را نشان می‌دهد و با انجام صلح آثار گوناگونی پدید می‌آید.

۲. مفهوم شناسی

صلح و زیست امن، از آرمان‌های مقدس و دیرین بشری است. تاریخ جهان نیز شاهد اهتمام والا و تلاش بی‌وقفه ملت‌ها و دولت‌ها در طریق وصول به این اصل بنیادین بوده است. صلح در ادبیات سیاسی، به معنای حالت آرامش داخلی در یک کشور و روابط عادی با کشورهای دیگر، فقدان جنگ و نیز فقدان نظام تهدید است (آقابخشی، ۱۹۲، ۱۳۶۳).

مقصود از صلح، رعایت اصل حاکمیت، برابری حقوق، مصونیت، تمامیت ارضی کشورها، عدم مداخله در امور داخلی دیگر کشورها و حلّ و فصل مسائل بین المللی از طریق مذاکره است (همان). بنابراین، واژه صلح با کلماتی چون: امنیت، استقلال، رعایت حقّ حاکمیت، عدم مداخله و عدم توسل به زور و تهدید، مترادف است (سلیمی، ۱۳۸۶: ۱۶۷).

محقق حلّی در شرایع اسلام در تعریف فقهی صلح می نویسد: «صلح عبارت است از عقدی که برای پایان دادن تنازع تشریح شده است و متفرع بر غیرش نیست؛ اگر چه فایده آن را افاده می کند» (محقق حلّی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۹۹).

در اسلام مفهوم صلح دو معنا دارد: یک معنای آن آشتی و مسالمت، سازش و سازگاری است و کلمات صلاح و صالح هم به معنای رفتار مطابق با عدل، انصاف، شایسته و به دور از هرگونه فساد است، و نیز واژه اصلاح به معنای صلح و الفت از همین ریشه است. خداوند در قرآن می فرماید: «و میان برادرانی که با هم ستیزه دارند آشتی دهید»؛ (انفال: ۱).^۱ معنای دیگر صلح در قالب واژه «سلم» در قرآن آمده است. در معنای «سلم» گفته شده است: آشتی و صلحی که در مقابل جنگ باشد (راغب، ۱۴۱۸: ۴۲۳) همچنین در سوره بقره آمده است: «ای مؤمنین! همگی در صلح و سلم درآید» (بقره: ۲۰۸).^۲ سلم بر وزن علم به معنای مسالمت است و سلم بر وزن عقل به معنای سازش و همزیستی عادلانه (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱: ۵۳۶) بنابراین، صلح در فقه سیاسی اسلام به معنای آرامش و همزیستی مسالمت آمیز است (سلیمی، ۱۳۸۶: ۱۷۱).

منظور از صلح در این پژوهش، هر گونه آشتی، رابطه، وصلت، وساطت، و فعالیت مسالمت جویانه بین دو گروه، قوم، جامعه و حتی در سطح کشورها و ملل است.

۳. تبیین مفهوم جنگ و صلح

یکی از خطرهایی که همواره زندگی بشر را در مقیاس وسیع تهدید می کند، خطر جنگ و تجاوز است. این زیانها و خطرهای از حدّ شماره بیرون است؛ جنگ، بلای ویرانگری است که همه سرمایه های مادی و معنوی یک جامعه را به ورطه نابودی می کشاند.

۱. فَاتَّقُوا اللَّهَ وَاصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ.

۲. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلْمِ كَافَّةً.

اختلاف در روابط بین‌الملل، امری طبیعی است؛ برای اینکه این اختلاف به جنگ و درگیری نینجامد، باید راه‌حلی ارائه کرد که مورد قبول همه کشورهای در عرصه نظام سیاسی - اجتماعی بین‌الملل باشد. علت شکست بسیاری طرح‌های صلح، دوری آنان از صلح پایدار مبتنی بر عدالت بوده است؛ درحالی‌که در ادبیات فقه سیاسی شیعه، آموزه‌ها و احکام اسلامی به‌گونه‌ای تبیین شده است که زندگی مسالمت‌آمیز و اصلاح اجتماعی را در پی داشته باشد. طرح جهانی اسلام برای صلح در نظام بین‌الملل آن است که رفتارشان با دشمنان به‌گونه‌ای باشد که آنان تبدیل به دوست صمیم شما شوند.^۱ جنگ و صلح از مسائل بنیادین در روابط بین‌الملل و زیربنای فقه سیاسی در روابط داخلی و نیز روابط خارجی جامعه اسلامی به شمار می‌رود.

در آموزه‌های دینی، جنگ و جهاد ماهیتی دفاعی دارد. به تعبیر استاد مطهری، جهاد فقط به‌عنوان دفاع و در واقع مبارزه با یک نوع تجاوز است و می‌تواند مشروع باشد (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲۰: ۲۴۰). طبق آموزه‌ها، جنگ با دشمن از روی میل و هوا و هوس نیست بلکه در چهارچوب رضایت الهی مجاز است و از هرگونه تعدی باز می‌دارد. قرآن در این خصوص می‌فرماید: «با کسانی که با شما می‌جنگند در راه خدا کارزار کنید ولی تجاوز نکنید، که خداوند تجاوزکاران را دوست ندارد.» (بقره: ۱۹۰)^۲ اسلام در چندین مورد جنگ را مشروع و مجاز می‌داند. از آن جمله است: ۱. حمله دشمن به اعتقادات و مبانی دینی. و می‌فرماید: «و اگر سوگندهای خود را پس از پیمان خویش شکستند و شما را در دینتان طعن زدند، پس با پیشوایان کفر بجنگید.» (توبه: ۱۲)^۳؛ ۲. مخالفت با پیامبر. در این خصوص در قرآن آمده است: «به‌زودی در دل کافران وحشت خواهم انداخت، پس فراز گردن‌ها را بزنید و همه سرانگشتان‌شان را قلم کنید! این کیفر بدان سبب است که آنان با خدا و پیامبر او به مخالفت برخاستند و هرکس با خدا و پیامبر او به مخالفت برخیزد قطعاً خدا سخت‌کیفر است.»

۱. ادْفَعِ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ (فصلت: ۳۴)؛ بدی را با نیکی دفع کن،

ناگاه (خواهی دید) همان‌کس که میان تو و او دشمنی است، گویی دوستی گرم و صمیم است!

۲. وَ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ.

۳. وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَلَمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ.

(انفال: ۱۲-۱۳) جنگ، گاهی اجتناب‌ناپذیر است و در صورت ممانعت، به تباهی و فساد و نابهنجاری گسترده می‌انجامد. قرآن در این زمینه می‌فرماید: «و اگر خدا برخی از مردم را به وسیله برخی دیگر دفع نمی‌کرد، قطعاً زمین تباه می‌گردید. ولی خداوند به جهانیان تفضل دارد.» (بقره: ۲۵۱)^۲

صلح نیز مانند جنگ پدیده‌ای اجتماعی است (بوتول، ۱۳۷۱: ۳۹). صلح همراه با خفت و مذلت جایگاهی در اندیشه دینی ندارد. صلح در صورتی که دشمن نیز به آن گرایش یابد مورد تأیید است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «و اگر به صلح گراییدند، تو [نیز] بدان گرای و بر خدا توکل نما، که او شنوای داناست» (انفال: ۶۱).^۳

علاوه بر جنگ، صلح نیز در اسلام توسط دین مقید و در چهارچوب آن بازتعریف می‌شود. اسلام به صلح سفارش می‌کند اما آنجا که با دین و اعتقادات مخالفت می‌شود از آن نهی می‌کند. قرآن در این خصوص می‌فرماید: «فقط خدا شما را از دوستی با کسانی باز می‌دارد که در [کار] دین با شما جنگ کرده و شما را از خانه‌هایتان بیرون رانده و در بیرون راندنتان با یکدیگر هم‌پشتی کردند و هرکس آنان را به دوستی گیرد آنان همان ستمگرانند.» (ممتحنه: ۹).^۴

صلح در فقه سیاسی اسلام در سه قالب قابل طرح است:

الف) صلح میان مسلمانان و دشمنانی که خواهان صلح هستند؛

ب) صلح میان گروه‌های متخاصم مسلمان در جامعه اسلامی؛

ج) صلح میان افراد جامعه اسلامی. در این پژوهش در قالب مدل به هر سه محور بیان شده پرداخته می‌شود.

۱. سَأَلْتَنِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَ اضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ * ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ مَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.

۲. وَ لَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَ لَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ.

۳. وَ إِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ.

۴. إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ أَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَ ظَاهَرُوا عَلَى إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوهُمْ وَ مَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ.

۴. روش شناسی

روش پژوهش حاضر، از نوع کیفی، و مبتنی بر نظریه داده‌بنیاد است. محور اصلی پژوهش یا پدیده اصلی، «صلح» بوده و این مفهوم از دیدگاه آموزه‌های دینی مورد کنکاش قرار گرفته است. دلیل استفاده محقق از روش نظریه داده‌بنیاد، ناشناخته بودن عوامل تأثیرگذار در پدیده صلح و زمینه‌ها و عوامل متعدد مؤثر در آن و نیز تلاش برای وصف پدیده در قالب یک مدل جامع بوده است.

ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش، نرم‌افزار حدیث پژوهی و جست‌وجوی آیات بود. اعتبار پژوهش کیفی، بیشتر در خصوص مقولات معنا می‌یابد. در این نوشتار اعتبار پژوهش از طریق تکرار مقولات در آیات و روایات و نظر برخی کارشناسان قرآنی به دست آمد. داده‌های پژوهش با مراجعه به آموزه‌ها و اندیشه‌های اسلامی در حوزه فقه سیاسی شیعه و هدفمند انتخاب شد.

واحد مشاهده، آیات و احادیث، و واحد تحلیل، نوع معانی به کار رفته در آیات و روایات در خصوص «صلح» بود که در نهایت در قالب یک نظریه و مدل پارادایمی عرضه شد. سطح تحلیل پدیده صلح در این پژوهش از سطح گروهی تا سطح کشور و روابط بین‌الملل است. به عبارتی، پژوهش مدلی کلی ارائه داده است که می‌توان به تناسب در سطوح تحلیلی متفاوت از نتایج آن بهره برد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از سه نوع کدگذاری باز، محوری و انتخابی استفاده شد. به این ترتیب که ابتدا آیات و روایات گردآوری و در قالب گزاره‌هایی دقیق و صریح فهرست شد. گزاره‌ها با کدهایی مستند گردید و سپس طیف مفهومی آن‌ها مشخص و مقوله‌بندی گردید (کدگذاری باز)، سپس مقولات به دست آمده از مرحله کدگذاری باز با هم مقایسه، ادغام، تقلیل و سازمان‌دهی شد و خوشه‌های مقوله‌ای در حوزه مفهومی بزرگ مرتب و خلاصه و پدیده اصلی کشف شد (کدگذاری محوری)، و در نهایت، کدگذاری باز و محوری مرور گردید، پدیده اصلی و ربط خوشه‌های مقوله‌ای با آن مورد توجه قرار گرفت و در قالب یک مدل پارادایمی به هم وصل شد و شرایط علی، زمینه‌ای، تسهیل‌گر، پدیده، راهبردها و نتایج احصا گردید (کدگذاری انتخابی).

۵. یافته‌های تحقیق

با بررسی مجموعه آیات و روایات، در مجموع ۳۹ مقوله مرتبط با پدیده صلح استخراج گردید. برای تحلیل داده‌ها از سه نوع گدگذاری باز، محوری و انتخابی استفاده شد و داده‌ها با کدهایی در قالب مقوله خوشه‌ای و هسته، به تفکیک پدیده اصلی، موجبات علی، زمینه‌ها، عوامل مداخله‌گر و تعدیل‌کننده، راهبردها و نتایج صلح در جداولی به تصویر کشیده شد.

۵-۱. پدیده صلح

جدول ۱. پدیده صلح

مقوله هسته	مقوله خوشه‌ای	ترجمه	خزانه مفهومی آیات / احادیث	ردیف
پدیده صلح	اصلاح ذات البین (سازش)	اصلاح و سازش دادن میان مسلمانان از تمام نمازها و روزه‌های (مستحبی) برتر است.	مولی امیرالمؤمنین علیه السلام : «اصلاح ذات البین افضل من عامه الصلاه و الصيام» (نهج البلاغه، نامه ۴۷)	۱
	رابطه با یکدیگر	بر شما باد که رابطه و بذل محبت را با یکدیگر داشته باشید و از دوری کردن و فاصله گرفتن سخت پرهیزید.	مولی امیرالمؤمنین علیه السلام : «علیکم بالتواصل و التبادل و ایاکم و التدابر و التقاطع» (نهج البلاغه، نامه ۴۷).	۲
	آشتی دادن	اصلاح میان مردم جهت رفع فساد و آشتی دادن آن‌ها هنگام قهر و اختلاف، صدقه و احسانی است که خدای متعال آن را دوست می‌دارد.	امام جعفر صادق علیه السلام : «صدقۃ یحبها الله تعالی: اصلاح بین الناس إذا تفاسدوا و تقریب بینهم إذا تباعدوا.» (تویسرکانی، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۲۱۴)	۳
	وساطت	صدقۃ زبان، وساطت کردن در (رفع حواجیج) مردم و تلاش	پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله : «صدقۃ اللسان الوساطۃ»	۴

		برای خاموش کردن فتنه، یا صلح و آشتی دادن میان دیگران است.	بَيْنَ النَّاسِ وَالسَّعْيِ فِيمَا يَكُونُ سَبَبًا لِإِطْفَاءِ النَّارِ أَوْ إِصْلَاحِ بَيْنِ النَّاسِ.» (مشکینی، ۱۴۱۴ق: ۱۷۲)	
	مسالمت جویی	و اگر دشمنان به صلح و مسالمت تمایل داشتند، تو نیز مایل به صلح باش و کار خود به خدا واگذار، که خدا شنوا و داناست.	«وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (انفال: ۶۱)	۵

(منبع: یافته‌های پژوهش)

جدول ۱، پدیده صلح و معانی مختلف آن را طبق روایات بیان کرده است. اهم معانی صلح به قرار زیر است: اصلاح ذات‌البین، رابطه، آشتی دادن، وساطت، مسالمت‌جویی.

اصلاح ذات‌البین

یکی از مفاهیم مترادف با صلح، مفهوم «اصلاح ذات‌البین» است. اصلاح ذات‌البین به معنای اصلاح اساس ارتباطات و تقویت و تحکیم پیوندها و از میان بردن عوامل و اسباب تفرقه و نفاق است (شریعتمداری، ۱۳۷۷: ۶۲۲) و در اصطلاح قرآنی به معنای آشتی دادن مردم و نیز از میان برداشتن تباهی و نادرستی در محیط اجتماعی است (سید جوادی و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۲۹). از منظر فقه سیاسی، اصلاح روابط فی‌مابین، تقویت وحدت سیاسی میان احزاب و طیف‌های گوناگون در سطح جامعه را در پی دارد.

رابطه با یکدیگر

از دیگر معانی ضمنی صلح، رابطه و وصلت است. هر گونه دوری کردن و فاصله گرفتن صلح را به تأخیر می‌اندازد. دوری و فاصله، شکاف اجتماعی را به دنبال دارد و شکاف اجتماعی، ممکن است تفرق سیاسی را در پی داشته باشد.

آشتی دادن (اصلاح بین مردم)

آشتی و اصلاح بین مردم، از دیگر مفاهیمی است که در آموزه‌های دینی مترادف با واژه صلح به کار رفته است.

وساطت

از جمله معانی پدیده صلح و وساطت بین مردم اقوام گروه‌ها و جوامع است. گاهی برای رسیدن به تفاهم و ایجاد صلح نیاز به وساطت است. امروزه در سطح بین الملل نیز وساطت و پادرمیانی دیگر کشورها برای تحقق صلح امری طبیعی است. وساطت و پادرمیانی، در حقیقت عملی خیر و نیکو به شمار می‌آید که براساس فقه سیاسی برگرفته از قرآن کریم، شتاب گرفتن به سوی آن ضرورت است؛ چرا که سبب نزول برکات الهی گشته و انسجام و وحدت سیاسی - اجتماعی را در پی دارد.

مسالمت‌جویی

مسالمت‌جویی از دیگر مفاهیمی است که به معنای صلح بسیار نزدیک است. (ر.ک. انفال: ۶۱)^۱

بنابراین، چنین برداشت می‌شود که صلح در آموزه‌های دینی به معنای هرگونه آشتی، رابطه با یکدیگر، وصلت، وساطت و فعالیت مسالمت‌جویانه بین دو گروه، قوم و جامعه باشد.

۵-۲. شرایط علی

جدول ۲. مقوله‌های شرایط علی مؤثر در پدیده صلح

ردیف	خزانه مفهومی آیات/احادیث	ترجمه	مقوله خوشه‌ای	مقوله هسته
۱	امام موسی کاظم (ع): «لَيْسَ شَيْءٌ أَنْكَى لِإِبْلِيسَ وَ جُنُودِهِ مِنْ زِيَارَةِ إِخْوَانِ فِي اللَّهِ بَعْضِهِمْ لِبَعْضٍ»	برای ابلیس شیطان و لشکریانش دردی بالاتر از آن ساعتی نیست که مؤمنان برای رضای خدا به دیدار یکدیگر می‌روند. (کلینی، ۱۴۰۷ق،	ارتباط و تعامل	پدیده صلح

۱. وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْتَنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (انفال، ۶۱)؛ و اگر دشمنان به صلح و مسالمت تمایل داشتند تو نیز مایل به صلح باش و کار خود به خدا واگذار که خدا شنوا و داناست.

	ج ۲: ۱۸۸، مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۳: ۲۵۸)		
امان و امنیت	به‌زودی جمعیت دیگری را می‌یابید که می‌خواهند هم از ناحیه شما در امان باشند، و هم از ناحیه قوم خودشان (که مشرکند. لذا نزد شما ادعای ایمان می‌کنند؛ ولی) هر زمان آنان را به سوی فتنه (و بت‌پرستی) بازگردانند، با سر در آن فرو می‌روند! اگر از درگیری با شما کنار نرفتند و پیشنهاد صلح نکردند و دست از شما نکشیدند، آن‌ها را هر جا یافتید اسیر کنید و (یا) بکشید! آن‌ها کسانی هستند که ما برای شما، تسلط آشکاری بر آنان قرار داده‌ایم.	سَتَجِدُونَ آخِرِينَ يَرِيدُونَ أَنْ يُامِنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلَّمَا رُزِّدُوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكَسُوا فِيهَا فَإِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَامَ وَيَكْفُوا أَيْدِيَهُمْ فَاخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقِفْتُمُوهُمْ وَأُولَئِكَ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا (نساء: ۹۱)	۲
عفو و گذشت	کسانی که با شما قطع رابطه کردند، شما (در مقابل) با نیکی، رابطه خودتان را با آنان تجدید و استوار نمایید.	امیرالمؤمنین علیه السلام : «صَلُّوا مَنْ قَطَعَكُمْ وَعُودُوا بِالْفَضْلِ عَلَيْهِمْ.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴: ۴۱۲)	۳
تمایل طرفین	و اگر دشمنان به صلح و مسالمت تمایل داشتند تو نیز مایل به صلح باش و کار خود به خدا واگذار، که خدا شنوا و داناست.	«وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْتَنِحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (انفال: ۶۱)	۴
وفا به پیمان و	پیمان آن‌ها را تا پایان مدتشان محترم بشمرید؛ زیرا خداوند	«فَأْتِمُوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ»	۵

	تعهدمداری	پرهیزگاران را دوست دارد.» «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! به عهد خود وفا کنید.»	(توبه: ۴)؛ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ (مائده: ۱)	
	الف و سازگاری اجتماعی	و دل‌های آن‌ها را با هم الفت داد! اگر تمام آنچه را روی زمین است صرف می‌کردی که میان دل‌های آنان الفت دهی، نمی‌توانستی! ولی خداوند در میان آن‌ها الفت ایجاد کرد! او توانا و حکیم است.	وَ أَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتْ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ... (انفال: ۶۳)	۶

(منبع: یافته‌های پژوهش)

مقوله‌های مندرج در جدول ۲، که از آیات قرآن و روایات استخراج شده است، شرایط علی مؤثر در وقوع پدیده «صلح» را نشان می‌دهد. شرایط علی، عللی است که پدیده مورد اکتشاف از آن‌ها ناشی می‌شود (فراستخواه، ۱۳۹۵: ۱۰۰). اهم شرایط علی مؤثر در صلح از نظر قرآن و احادیث به قرار زیر است:

ارتباط و تعامل

یکی از روش‌هایی که با توسل به آن می‌توان به صلح و آشتی در بین دو گروه یا قوم یا ملت دست یازید، ارتباط و تعامل است. رفت‌وآمد و تعامل موجب می‌شود طرفین به بیان دیدگاه‌ها و نظریات مبادرت ورزند. گفت‌وگوی دو طرف در باب مسائل گوناگون، نقش تعیین‌کننده‌ای در صلح و تفاهم عهده‌دار است.

امان و امنیت

از دیگر عوامل مؤثر در پدیده صلح، نیاز به امنیت در مناسبات و روابط بین گروه‌ها، جوامع و ملل است. در پرتو امنیت امکان برنامه‌ریزی و مدیریت بهتر امور فراهم می‌گردد. اهمیت امان و امنیت چندان است که در آموزه‌های دینی از آن با عنوان نعمتی مجهول یاد شده است. طبق آیه ۹۱ سوره نساء، امنیت امری مهم در روابط قدرت است، اما باید در نظر داشت که دشمنان ممکن است با سلاح فراهم آوردن امنیت و وعده و وعید، وارد مذاکره و پیشنهاد صلح شوند. بنابراین، گرچه وعده حفظ امنیت مهم است، طبق تفاسیر و بیان قرآن، هیچ اعتبار و تأمینی در

وعده‌های منافقان و ادعای بی‌طرفی‌شان نیست (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۴۷).

عفو و گذشت

یکی از عللی که در شکل‌گیری صلح تأثیر مستقیمی دارد، گذشت است. رسول اکرم ﷺ برای رفع کینه، حقد و دشمنی در فضای زندگی جامعه اسلامی و در میان مسلمانان و ایجاد محبت و صمیمیت میان مردم، اهالی مکه - را با وجود سابقه دشمنی با پیامبر و بیرون راندن ایشان از مکه - در کمال بزرگواری عفو کردند؛ البته این عفو از موضع قدرت و نه ضعف صورت گرفت؛ یعنی پس از فتح مکه که مسلمان دست برتر را دارا بودند، صورت پذیرفت؛ (ر.ک. حسینی خامنه‌ای، ۱۳۶۸: ۳۰۵) بنابراین، گذشت، از مبانی اساسی پدیده صلح به شمار می‌رود.

تمایل طرفین

تمایل طرفین بدین معنا است که صلح به معنای واقعی کلمه، خواست هر دو طرف یا هر دو گروه باشد. اگر طرفین از صلح‌جویی گریزان باشند، امکان ایجاد صلح، میسر نخواهد بود. برای آنکه صلح، خواست طرفین قرار گیرد، تنها راهکار، حاکمیت عدالت بر فرایند صلح است؛ در غیراین صورت، هیچ‌گاه صلح حقیقی برقرار نخواهد شد (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳: ۳۳۴) و می‌فرماید: اگر دشمن به صلح و روش مسالمت‌آمیز رغبت کرد، تو نیز به آن متمایل شو و به خدا توکل کن (همان، ج ۹: ۱۵۵) بی‌تردید، صلحی که حافظ منافع قدرت برتر برضد کشورهای ضعیف باشد، در حقیقت تسلیم بوده و صلح نیست. صلحی که در آن تمایل طرفین حاکم نباشد، صلحی تحمیلی و محکوم به شکست است. (ر.ک. انفال: ۶۱)

وفا به پیمان و تعهدمداری

صلح مانا آن است که طرفین به لوازم آن پایبند باشند. احترام به حقوق همدیگر در قراردادهای صلح، و تلاش برای حفظ تعهد طرفینی، شرط لازم برای دست‌یابی به صلحی پایدار خواهد بود. در بیان این آیه آمده است: مشرکینی که با مسلمانان عهدی داشته و به عهد خود وفادار بوده‌اند، و آن را نه مستقیم و نه غیرمستقیم نشکسته‌اند، که البته عهد چنین کسانی را واجب است محترم شمردن و تا سرآمد مدت آن را به پایان بردن... و اینکه حتی وفای به عهد و محترم شمردن آن در صورتی که دشمن نقض نکند، خود یکی از مصادیق تقوا

است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۲۰۲).

الفت و سازگاری اجتماعی

کلمه «اللف» به معنای اجتماع یا التیام است. الفت از عوامل مهم اثرگذار در صلح به شمار می‌رود. طبق تفسیر المیزان، انطباق آیه فوق بر انصار ظاهرتر است؛ چون خداوند نبی خود ﷺ را به دست انصار تأیید کرد و آنان آن حضرت را منزل داده و یاری کردند. و انصار بودند که سالیان دراز در میان خود جنگ‌های خونین داشتند، و دو قبیله اوس و خزرج بود که جنگ معروف «بعث» ایشان را به خاک و خون می‌کشید، تا آنکه هر دو طایفه به برکت نزول اسلام در شهر مدینه صلح کرده و با یکدیگر برادر شدند. خداوند در چند آیه از کلامش به نعمت «تألیف قلوب مؤمنین» منت نهاده و در امثال آیه «لو انفقت ما فی الارض جمیعا ما الفت بین قلوبهم و لكن الله الف بینهم انه عزیز حکیم» اهمیت این نعمت را بیان کرده است (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۱۵۶)

۳-۵. شرایط زمینه‌ای

جدول ۳. مقوله‌های شرایط زمینه‌ای مؤثر در صلح

ردیف	خزانة مفهومی آیات / احادیث	ترجمه	مقوله خوشه‌ای	مقوله هسته
۱	يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنْ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا (نساء: ۹۴)	ای اهل ایمان! چون در راه خدا (برای جهاد با کفار) بیرون زوید (در کار دشمن) تحقیق و جست‌وجو کنید و به آن‌کس که اظهار اسلام کند و به شما سر تسلیم فرود آورد نسبت کفر مدهید تا (مال و جانش را بر خود حلال کنید و) از متاع ناچیز دنیا چیزی غنیمت برید،	تحقیق و بررسی	پدیده صلح

	که غنایم بی‌شمار نزد خداست. اسلام شما هم اول امر همچین اظهار و تسلیمی بیش نبود تا وقتی که خدا بر شما منت گذاشت. پس اکنون باید تحقیق کنید، که خدا به هر چه کنید آگاه است.		
ایمان	انسان مؤمن با عطوفت است. با دیگران زیاد الفت می‌گیرد و دیگران نیز به راحتی با او مأنوس و همدم می‌گردند.	امیرالمؤمنین علیه السلام : «المؤمنُ أَلِفٌ مَّالُوفٌ مُتَّعِطٌ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۱۴).	۲
لطف و رحمت الهی در ایجاد انس و الفت	و همگی به ریسمان خدا چنگ زنی و پراکنده نشوید و نعمت خدا را بر خود یاد کنید آن‌گاه که دشمنان [یکدیگر] بودید پس میان دل‌های شما الفت انداخت، تا به لطف او برادران هم شدید و بر کنار پرتگاه آتش بودید که شما را از آن رها کنید. این‌گونه خداوند نشانه‌های خود را برای شما روشن می‌کند؛ باشد که شما راه یابید.	«وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ.» (آل عمران: ۱۰۳)	۳
استواری و استحکام	پس (شما ای اهل ایمان! در کار دین) سستی روا مدارید و (از ترس جنگ، کافران را) دعوت به صلح نکنید، که شما غالب و بلندمقام‌تر خواهید بود و خدا با شماست و از (ثواب) اعمال شما هیچ نمی‌کاهد.	«فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ وَاللَّهُ مَعَكُمْ وَ لَنْ يَتْرَكَكُمْ أَعْمَلِكُمْ» (محمد: ۳۵)	۴
دوری از وسوسه شیطان	ای اهل ایمان! همه متقیان در مقام تسلیم خدا درآید و از وسوسه شیطان پیروی نکنید	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوبَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ	۵

	که او همانا شما را دشمنی آشکار است.	مُيِّنٌ» (بقره: ۲۰۸)	
دوری از جنگ و خونریزی	مگر کسانی که به قومی که بین شما با آن‌ها عهد و پیمانی است در پیوسته باشند یا (بر این عهد نزد شما آیند) که از جنگ با شما و با قوم خودشان (که دشمنان شما هستند) هر دو خودداری کنند و از جنگ دل‌تنگ باشند، (با این دو طایفه از کافران که در حقیقت به شما پناهنده‌اند نباید قتال کنید.) و اگر خدا می‌خواست آن‌ها را بر شما مسلط می‌کرد تا با شما قتال می‌کردند، پس هر گاه از شما کناره گرفتند و با شما نجنگیدند و تسلیم شما شدند خدا برای شما راهی بر علیه آن‌ها نگشوده است.	«إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصْرَتِ صُدُورُهُمْ أَنْ يَقْتُلُوكُمْ أَوْ يَقْتُلُوا قَوْمَهُمْ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَتَلُوكُمْ فَإِنْ اِعْتَرَلُوكُمْ فَلَمْ يَقْتُلُوكُمْ وَ أَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَامَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا» (نساء: ۹۰)	۶

(منبع: یافته‌های پژوهش)

جدول ۳ مقوله‌های زمینه‌ای مؤثر در پدیده صلح را نشان می‌دهد. شرایط زمینه‌ای، مجموعه خاصی از شرایط اند که در یک زمان و مکان خاص جمع می‌آیند تا مجموعه اوضاع و احوال یا مسائلی را به وجود آورند که اشخاص با عمل/ تعامل‌های خود به آن‌ها پاسخ می‌دهند (استراوس و کوربین، ۱۳۹۵: ۱۵۴). از جمله شرایط زمینه‌ای مؤثر در صلح در قرآن و احادیث عبارت‌اند از: تحقیق و بررسی، ایمان، لطف و رحمت الهی، استواری و استحکام، دوری از وسوسه شیطان، دوری از جنگ و خونریزی.

تحقیق و بررسی

در مواقعی که دو گروه یا جامعه به هر دلیلی به صلح گرایش می‌یابند، برای دستیابی به نیت واقعی طرف یا طرفین لازم است که تحقیق و تفحص انجام پذیرد. اطلاع از نیت و اهداف طرف مقابل باعث می‌شود در پذیرش صلح، شروط آن و تعهدات و تضمین لازم با

دقت بیشتری مدنظر قرار گیرد؛ چرا که در پاره‌ای موارد ممکن است پیشنهاد قرارداد صلح، پوششی بر مقاصد خصمانه باشد. طبق تفسیر المیزان، مراد از کلمه تبیین به معنای تمییز دادن و منظور از آن، تمییز دادن مؤمن از کافر است به قرینه اینکه می‌فرماید: و به کسانی که در برابر شما القای سلام می‌کنند نگویند: تو مؤمن نیستی (نساء: ۹۴) و مراد از القای سلام همان تحیت سلام است که تحیت اهل ایمان است، ولی برخی آیه را به صورت «لَمَنْ الْقَى الْيَكْمِ السَّلْمَ» به فتح لام خوانده‌اند که به این قرائت منظور سلام دادن نیست، بلکه تسلیم شدن و تقاضای صلح است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۶۴).

ایمان

ایمان قلبی و دینی، تأثیر بسیار فراوانی در حرکت‌های سازنده به‌ویژه صلح دارد؛ ایمان به اراده انسانی و کنار آن، اعتقاد و اطمینان به کمک الهی، باعث می‌شود بزرگ‌ترین مشکلات به آسانی حل شوند و صلح حقیقی بر جهان حاکم گردد (ر.ک. حسینی خامنه‌ای، ۱۳۶۸: ۱۶).

لطف و رحمت الهی در ایجاد انس و الفت

صلح در اندیشه دینی، از الطاف خداوندی است. دین، انسان را محور جهان و جهان را مجموعه و مظهری از صنع قدرت و لطف و رحمت الهی می‌داند. در بنای جهان و مهندسی عظیم عالم وجود، دست قدرت و صنع خدا را دخیل و همه‌کاره می‌داند؛ از این رو، صلح واقعی با لطف و رحمت رحمانیه الهی که به عموم بشر تعلق دارد، امکان‌پذیر است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۷۹: ۷۹؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۳: ۳۳۴)

استواری و استحکام

صلح باید استوار، راسخ و مستحکم باشد، واژه «رسوخ» به معنای ثبوت و استحکام است، یعنی طرفین صلح باید به مفاد صلحنامه ایمان و باور داشته باشند و این باور در عمل نمایان گردد؛ چرا که در غیر این صورت، صلحنامه دچار اضطراب، تزلزل و ناپایداری خواهد بود (ر.ک. همان: ج ۱۵: ۱۰۹)

دوری از وسوسه شیطان

شیطان در خطورات ذهنی و قلبی انسان نقش آفرینی می‌کند؛ از این رو صلح حقیقی در سایه

دوری از وساوس شیطان محقق می‌گردد (ر.ک. همان: ج ۱: ۱۴۶) و سوسه‌های شیطانی گاه خود را در زیاده‌خواهی نشان می‌دهد و زمانی در خودبرتربینی و ذی‌حق و ذی‌نفع دانستن. وقتی منافع فردی و آنچه مربوط به گروه خودی است در روابط و قراردادهای بر نفع همگانی چیره گردد، زمینه‌های صلح از میان برداشته می‌شود.

دوری از جنگ و خونریزی

جنگ طلبی از ویژگی‌های آتش‌افروزان و صلح‌ستیزان است. برای تحقق صلح، باید با تقویت بنیه داخلی و استحکام ساختار روابط بین‌المللی و ایمان به داشته‌های اجتماعی و پشتوانه‌های مردمی، سایه جنگ از میان برداشته شود. طبق این آیه اسلام برای تحیت، طریقه‌ای معتدل و نیکو پیش می‌گیرد و آن اعلام امنیت است؛ چرا که اولین چیزی که یک اجتماع تعاونی نیازمند آن است که در بین افراد حاکم باشد، همانا امنیت داشتن افراد در عرض و مال و جانشان از دستبرد دیگران است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۴۷).

۴-۵. شرایط تسهیل‌گر

جدول ۴. مقوله‌های شرایط تسهیل‌کننده صلح

ردیف	خزانه مفهومی آیات و روایات	ترجمه	مقوله خوشه‌ای	مقوله هسته
۱	إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا (نساء: ۱۰۵) سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَالُونَ لِلْسُّحْرِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ	«ای پیغمبر! ما قرآن را به حق به سوی تو فرستادیم تا به آنچه خدا (به وحی خود) بر تو پدید آورده، میان مردم حکم کنی، و نباید به نفع خیانتکاران (با مؤمنان) به خصومت برخیزی.» «آن‌ها جاسوسان دروغ‌زن و خوردگان مال حرامند، اگر نزد تو آمدند خواهی میان آن‌ها حکم کن یا روی از آن‌ها بگردان، و چنانچه روی از آن‌ها بگردانی هرگز کوچک‌ترین	وجود داور	پدیده صلح

		الْمُقْسِطِينَ (مانده: ۴۲) زیان به تو نتوانند رسانند، و اگر حکم کردی میان آن‌ها، به عدالت حکم کن، که خدا دوست می‌دارد آنان را که حکم به عدل کنند.»
رعایت حقوق	۲ پیامبر ﷺ: «من ظَلَمَ مُعَاهِدًا أَوْ انْتَقَضَهُ حَقَّهُ أَوْ كَلَّفَهُ فَوْقَ طَاقَتِهِ أَوْ أَخَذَ مِنْهُ شَيْئًا بَغَيْرِ طَيِّبِ نَفْسِهِ فَإِنَّا حَاجِبِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.» (العظیم آبادی، ۱۹۷۱: ۱۹۴) هرکس به هم‌پیمانی از غیر مسلمانان ستم کند یا حَقش را از بین ببرد یا بالاتر از طاقتش تکلیفی بر او تحمیل کند یا چیزی بدون رضایت از او بگیرد، من روز قیامت برای این کارش، از او دلیل خواهم خواست!	
پناه دادن	۳ وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ (توبه: ۶) و اگر یکی از مشرکان به تو پناه آورد (که از دین آگاه شود) بدو پناه ده، تا کلام خدا بشنود و پس از شنیدن سخن خدا او را به مأمن و منزلش برسان؛ زیرا که این مشرکان مردمی نادانند.	
عدالت	۴ «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنَّ فَاءَ مَا قَاتَلْتُمَا لِلَّهِ فَاءٌ عَظِيمَةٌ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (حجرات، ۹) و اگر دو طایفه از اهل ایمان با هم به قتال و دشمنی برخیزند، البته شما مؤمنان بین آن‌ها صلح برقرار دارید و اگر یک قوم بر دیگری ظلم کرد با آن طایفه ظالم قتال کنید تا به فرمان خدا باز آید. پس هرگاه به حکم حق برگشت، با حفظ عدالت میان آن‌ها را صلح دهید و همیشه (با هر دوست و دشمنی) عدالت کنید که خدا بسیار اهل عدل و داد را دوست می‌دارد.»	

	دوری از مواضع اتهام	هرکس پیروان مذاهب دیگر را که در ذمه قرار دارند، تهمت بزند، روز قیامت با تازیانه‌های آتشین مجازات خواهد شد	پیامبر اکرم ﷺ: «مَنْ قَذَفَ ذَمِيًّا حَدَّ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بَسِيَّاطٍ مِّنْ نَّارٍ» (بلاغی، ۱۳۴۵: ۵۷)	۵
	پیشنهاد صلح حقیقی	به زودی جمعیت دیگری را می‌یابید که می‌خواهند هم از ناحیه شما در امان باشند، و هم از ناحیه قوم خودشان (که مشرکند. لذا نزد شما ادعای ایمان می‌کنند؛ (ولی) هر زمان آنان را به سوی فتنه (و بت پرستی) بازگردانند، با سر در آن فرو می‌روند! اگر از درگیری با شما کنار نرفتند و پیشنهاد صلح نکردند و دست از شما نکشیدند، آن‌ها را هرجا یافتید اسیر کنید (یا) بکشید.	سَتَجِدُونَ آخِرِينَ يَرِيدُونَ أَنْ يُأْمِنُوكُمْ وَيَأْمِنُوا قَوْمَهُمْ كُلَّمَا رُذِّقُوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكَسُوا فِيهَا فَإِنْ لَمْ يَعْتَزْلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَامَ وَ يَكْفُوا أَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ... (نساء: ۹۱)	۶

(منبع: یافته‌های پژوهش)

جدول ۴، شرایط تسهیل‌گر پدیده صلح را نشان می‌دهد. وقتی سخن از شرایط تسهیل‌کننده یا مداخله‌کننده به میان می‌آوریم یعنی تأثیر موجبات علی و زمینه‌ای خاص، با چه عوامل عمومی محیطی تعدیل می‌شوند؟ (فراستخواه، ۱۳۹۵: ۱۰۰). بعضی شرایط تسهیل‌گر مؤثر در پدیده صلح در قرآن و روایات به قرار زیر است: وجود داور، رعایت حقوق، پناه دادن، عدالت، دوری از مواضع اتهام، و پیشنهاد صلح حقیقی.

وجود داور

صلح در جایی است که بین طرفین شقاق و درگیری وجود داشته باشد؛ شقاق به مفهوم جدایی و دشمنی است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۴: ۳۴۶). از این رو، اجرای صلح نیازمند داوری کارآزموده و عادل از میان دو طرف درگیری و نزاع است؛ طبع سلیم از اختلاف

گریزان است؛ چرا که اختلاف و شقاق، نیروها را ضعیف و پراکنده ساخته، موجبات جنگ و درگیری را فراهم می‌سازد (همان: ج ۱۱: ۶۰) از این رو، داور عادل از طرفین، از عوامل تسهیل‌گر صلح به شمار می‌رود.

رعایت حقوق

رعایت حقوق طرف معاهده، از جمله عواملی است که صلح را پایدار می‌سازد. در آموزه‌های دینی به رعایت حقوق هم‌پیمان سفارش شده است. در صورتی که طرف مقابل در پیمان صلح حقوق خود را پابرجا بداند صلح پابرجا می‌ماند. امروزه در روابط بین‌الملل هم‌پیمانانی که به حقوق طرف مقابل احترام نمی‌گذارند، یا آن را نادیده می‌گیرند، عملاً به معاهده پشت پا زده و نقض عهد می‌کنند. در این صورت حفظ پیمان صلح از سوی طرف مقابل بسیار دشوار خواهد بود.

پناه دادن به بیگانه

از جمله متغیرهایی که می‌تواند شرایط صلح را تسهیل کند، پناه دادن به دشمن و طرف مقابل است. پناه دادن این فرصت را به دشمن می‌دهد که با حقایق آشنا شود و تفکر کند. تفکر می‌تواند مقدمه گرایش به صلح را در طرف مقابل تقویت کند؛ چرا که طبق گفته برخی تفاسیر اگر درهای کسب آگاهی به روی آن‌ها بازگردد، این امید می‌رود که از بت‌پرستی که زائیده جهل و نادانی است خارج شوند، و به راه توحید و خدا که مولود علم و دانش است گام بگذارند (مکارم شیرازی، ج ۲: ۱۸۰). بنابراین، بر اسلام و مسلمانان است که به هر کس از آنان که امان بخواهد تا معارف دین را شنیده و از اصول دعوت دینی سر درآورد، امان دهند تا اگر حقیقت بر وی روشن شد پیرو دین شود، و تا هنگامی که اسلام، اسلام است این اصل قابل بطلان و تغییر نیست و آیه محکمی است که تا قیامت قابل نسخ نیست (طباطبایی، ج ۹: ۲۰۸).

عدالت

عدالت، دستیابی به صلح را هموار می‌سازد. صلح ناعادلانه چیزی جز تسلیم‌پذیری و ضعف نیست؛ عدالت به معنای رعایت تناسبها و قرار دادن هر شیء در موضع مخصوص آن است؛

در ظلم و ستم است که صلح ناممکن می‌گردد و بی‌عدالتی، گسترش می‌یابد. اگر طرفین در قرارداد صلح یک‌جانبه‌گرا نباشند می‌توان انتظار داشت که صلح به وقوع بپیوندد و دستیابی به آن هموار شود (ر.ک. حجرات: ۹). طبق آیه فوق، چنانچه اصلاحگران بخواهند بین دو گروهی که با هم ستیزه کرده‌اند وساطت کنند این وساطت باید عادلانه باشد و هر دو طرف به این صلح دعوت شوند و از نعمت آن برخوردار شوند (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸: ۴۷۰)، چنانچه اصلاحگران تمایل به یک طرف نشان دهند، عملاً صلحی در نمی‌گیرد.

دوری از مواضع اتهام

از دیگر عواملی که امکان وقوع صلح را تسهیل می‌کند، پرهیز از مواضع تهمت و اتهام است. مواضع تهمت، آتش خشم و کینه را شعله‌ور می‌سازد و از رسوخ و ریشه‌دار شدن صلح، جلوگیری به عمل می‌آورد. (قرآنی، ۱۳۸۸، ج ۶: ۱۶۹)

پیشنهاد صلح حقیقی

براساس آیه ۹۱ سوره مبارک نساء، اگر پیشنهاد صلح از سوی فتنه‌جویان و منافقان صورت پذیرد، مردود است ولی اگر پیشنهاد صلح، حقیقی و بی‌شائبه باشد، راه برای تحقق پدیده صلح اجتماعی را هموار می‌سازد و قابل پذیرش است (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۴۴)

۵-۵. راهبردهای صلح

جدول ۵. راهبردهای صلح

مقوله هسته	مقوله خوشه‌ای	ترجمه	خزانه مفهومی آیات / احادیث	ردیف
پدیده صلح	درگیری با ظالم به قصد برگشت به حق	و اگر دو طایفه از اهل ایمان با هم به قتال و دشمنی برخیزند، البته شما مؤمنان بین آن‌ها صلح برقرار دارید و اگر یک قوم بر دیگری ظلم کرد با آن طایفه ظالم قتال کنید تا به فرمان خدا باز آید، پس هر گاه به حکم حق برگشت با	«وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَت إِحِدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَقِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ	۱

		حفظ عدالت میان آن‌ها را صلح دهید و همیشه (با هر دوست و دشمنی) عدالت کنید که خدا بسیار اهل عدل و داد را دوست می‌دارد.»	يَحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (حجرات: ۹)
	حُسْنِ كَذِبِ نَافِعِ در مسائل	خداوند دروغ گفتن را در راه اصلاح و سازش دوست می‌دارد و راست گفتن را که باعث فساد و تباهی می‌گردد مبعوض می‌دارد.	پیامبر گرامی اسلام ﷺ: «إِنَّ اللَّهَ أَحَبُّ الْكُذْبِ فِي الصَّلَاحِ وَأَبْغَضُ الصَّدْقِ فِي الْفُسَادِ» (شعیری، بی‌تا، ج ۱: ۱۷۹)
	سبقت‌جویی در صلح	هر دو نفری که میان آن‌ها کدورتی حاصل شود و یکی از آن دو پیشدستی کند و از دیگری حلالیت بطلبد، فردا (نیز) در رفتن به بهشت بر او سبقت خواهد گرفت.	امام حسین ﷺ: «أَيُّمَا إِثْنَيْنِ جَرَى بَيْنَهُمَا كَلَامٌ فَطَلَبَ أَحَدُهُمَا رِضَى الْآخَرِ كَانَ سَابِقَهُ إِلَى الْجَنَّةِ» (تویسرکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۱۶-۲۱۷)
		سازش‌کارترین مردم کسی است که با آن که با او قطع رابطه کرده، صلح و آشتی کند.	امام حسین ﷺ: «إِنَّ أَوْصَلَ النَّاسِ مَنْ وَصَلَ مَنْ قَطَعَهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴: ۴۰۰).
	اندرز نیک	بهترین اندرز (در قدم اول) وادار کردن به صلح و آشتی است.	امیرالمؤمنین ﷺ: «مِنَ أَفْضَلِ التُّصْحِ الْإِشَارَةُ بِالصُّلْحِ.» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۲۰۴)
	جنگ با تعدی‌کنندگان برای ایجاد صلح	و اگر دو طایفه از مؤمنان با هم بجنگند میان آن دو را اصلاح دهید و اگر [باز] یکی از آن دو بر دیگری تعدی کرد با آن [طایفه‌ای] که تعدی می‌کند بجنگید تا به فرمان خدا بازگردد. پس اگر بازگشت، میان آن‌ها را دادگرانه سازش دهید و عدالت کنید که خدا دادگران را دوست می‌دارد، در حقیقت مؤمنان با هم برادرند؛ پس میان برادران را سازش	«وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبَغَى حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِن فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (۹) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ

		دهید و از خدا پروا بدارید، امید که مورد رحمت قرار بگیرید.	تُزَحْمُونَ (حجرات: ۹-۱۰)
صلح شرافتمندانه		پس (شما ای اهل ایمان! در کار دین) سستی روا مدارید و (از ترس جنگ، کافران را) دعوت به صلح مکنید، که شما غالب و بلندمقام تر خواهید بود و خدا با شماست و از (ثواب) اعمال شما هیچ نمی‌کاهد.»	«فَلَا تَهِنُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ وَ لَنْ يَتْرَكُمْ أَعْمَلَكُمْ (محمد، ۳۵)
دعوت		بگو: ای اهل کتاب! بیایید از آن کلمه حق که میان ما و شما یکسان است پیروی کنیم که جز خدای یکتا را نپرستیم، و چیزی را با او شریک قرار ندهیم. و برخی، برخی را به جای خدا به ربوبیت تعظیم نکنیم. پس اگر از حق روی گردانند بگویند: شما گواه باشید که ما تسلیم فرمان خداوندیم.	قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (آل عمران: ۶۴)

(منبع: یافته‌های پژوهش)

جدول ۵، راهبردهای پدیده صلح از دیدگاه آیات و روایات را به تصویر کشیده است. اهم راهبردها به قرار زیر است:

درگیری با ظالم به قصد برگشت به حق، حُسنِ کذبِ نافع در مسائل، سبقت جویی در صلح، اندرز نیک، جنگ با تعدی‌کنندگان برای ایجاد صلح، صلح شرافتمندانه، و دعوت.

درگیری با ظالم به قصد برگشت به حق

برای ایجاد صلح، نزاع با ستمگران، امری اجتناب‌ناپذیر است؛ بدون این درگیری، زیاده‌خواهی ستمگران، فرو نمی‌نشیند و آنان از هر فرصتی برای فتنه‌افروزی سوءاستفاده می‌کنند. بنابراین، از جمله راهبردها برای دستیابی به صلح، درگیری با بر هم زندگان نظم و هنجارهای جمعی و مورد پذیرش جهانی هستند.

حُسنِ کذبِ نافع در مسائل

در میان مؤمنان اگر سخن راست، سبب ایجاد فتنه گردد، باید از آن اجتناب شود؛ زیرا گناه

فتنه‌افروزی از قتل و کشتار نیز بیشتر و نتایج آن برای آرامش، صلح و استقرار جامعه اسلامی نیز خطرناک‌تر است.

سبقت‌جویی در صلح

از نظر قرآن، هر کاری که باعث بر هم زدن صلح و آرامش شود، عمل شیطانی به شمار می‌رود. «و اگر دشمنان به صلح و مسالمت تمایل داشتند، تو نیز مایل به صلح باش و کار خود به خدا واگذار، که خدا شنوا و داناست.»^۱ نکته قابل توجه در این آیه این است که «جنحوا» از ماده «جنح» به معنای خضوع و تمایل و حرکت به سوی چیزی بوده و مفهومش این است که حتی از گفت‌وگوهای ابتدایی صلح نیز استقبال کن. این آیه از آیاتی است که صلح‌طلبی را به صورت راهبردی اساسی به حکومت‌های اسلامی توصیه می‌کند.

اندرز نیک

پند و اندرز نیک، از جمله راهبردها در امر تحقق پدیده صلح است. اما طبق آموزه‌های دینی، اندرز نیک به شرط پذیرش از سوی طرف مقابل دست‌یابی به صلح را هموار می‌سازد.

جنگ با تعدی‌کنندگان برای ایجاد صلح

از راهبردهای ایجاد صلح، گاهی مبارزه با دشمنان صلح است. به تعبیر قرآن، اگر دو طایفه از اهل ایمان با هم به قتال و دشمنی برخیزند، باید مؤمنان میان آن‌ها صلح برقرار دارید و اگر یک قوم بر دیگری ظلم کرد با آن طایفه ظالم قتال کنید تا به فرمان خدا باز آید، پس هر گاه به حکم حق برگشت، با حفظ عدالت میان آن‌ها را صلح دهید و همیشه (با هر دوست و دشمنی) عدالت کنید، که خدا بسیار اهل عدل و داد را دوست می‌دارد (ر.ک. حجرات: ۹).^۲

۱. وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (انفال، ۶۱).

۲. وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (حجرات: ۹)

صلح شرافتمندانه

اسلام خواهان صلح شرافتمندانه، مسالمت‌آمیز، با احترام و رعایت حقوق متقابل است. از این رو، قرآن درخواست صلح را در شرایطی که جنگ تنها چاره است، به‌عنوان سازشی ذلت‌بار نکوهش و نهی می‌کند: «فَلَا تَهِنُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلَامِ وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ وَ لَنْ يَتْرُكَكُمْ أَعْمَلَكُمْ» (محمد: ۳۵)؛ پس (شما ای اهل ایمان! در کار دین) سستی روا مدارید و (از ترس جنگ، کافران را) دعوت به صلح مکنید، که شما غالب و بلندمقام‌تر خواهید بود و خدا با شماست و از (ثواب) اعمال شما هیچ نمی‌کاهد.

دعوت

از دیگر راهبردهای پدیده صلح در اندیشه دینی، دعوت است. اسلام در مواقعی که هنوز کورسوی امیدی به جلب نظر طرف یا طرفین مقابل وجود دارد، بر راهبرد دعوت تأکید می‌ورزد. در تفسیر نمونه آمده است: «[آیه]، با این طرز استدلال به ما می‌آموزد اگر کسانی حاضر نبودند در تمام اهداف مقدس با شما همکاری کنند، بکوشید لااقل در اهداف مهم مشترک همکاری آن‌ها را جلب کنید و آن را پایه‌ای برای پیشبرد اهداف مقدس‌تان قرار دهید.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۹۲)

۶-۵. نتایج صلح

جدول ۶. نتایج صلح

مقوله هسته	مقوله خوشه‌ای	ترجمه	خرانۀ مفهومی آیات / احادیث	ردیف
پدیده صلح	پایداری دین و ایمان	آن چیزی که اساس دین و ایمان را ریشه‌کن می‌کند، دشمنی و تفرقه میان مسلمانان است.	امیرالمؤمنین علیه السلام : «انَّ الْمُبِيرَةَ الْحَالِقَةَ لِلدِّينِ فَسَادُ ذَاتِ الْبَيْنِ.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۲: ۲۴۸)	۱
	افزایش انس و الفت	اگر یکی از شما برادر دینی‌اش را دوست می‌دارد، محبتش را	امام موسی بن جعفر علیه السلام : «اِذَا أَحَبَّ أَحَدُكُمْ أَخَاهُ فَلْيُعَلِّمُهُ فَإِنَّهُ	۲

		به او اظهار کند. این کار الفت را بین شما استوارتر می‌سازد.	أَصْلَحَ لِدَاتِ الْبَيْنِ. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴: ۱۸۲)
درود فرشتگان و جزا و پاداش		کسی که در راه صلح و آشتی میان دو نفر گام برمی‌دارد، تا زمانی که مراجعت کند فرشتگان خدا همواره بر او درود می‌فرستند و اجر و پاداش شب قدر هم به او عطا می‌گردد.	پیامبر گرامی اسلام ﷺ: «مَنْ مَشَى فِي صَلْحٍ بَيْنَ اثْنَيْنِ صَلَّى عَلَيْهِ مَلَائِكَةُ اللَّهِ حَتَّى يَرْجِعَ وَ أُعْطِيَ أَجْرَ لَيْلَةِ الْقَدْرِ.» (تویسرکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۱۴)
سخنان نیکو		هیچ عملی برای انسان بعد از ادای واجبات، بهتر و والاتر از اصلاح و سازش دادن میان مردم نیست، همواره سخنش نیکو و همواره کاربرد نیکو و پربراری به همراه خواهد داشت.	امام جعفر صادق ﷺ: «مَا عَمِلَ أَمْرٌ وَعَمَلًا بَعْدَ إِقَامَةِ الْفَرَائِضِ خَيْرًا مِنْ إِصْلَاحِ بَيْنِ النَّاسِ، يَقُولُ خَيْرًا وَ يُنْمِي خَيْرًا.» (قمی، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۴۰)
راندن شیطان		وقتی دو مسلمان بعد از (مدتی) هجران با یکدیگر آشتی می‌کنند، زانوهای شیطان ابلیس (از شدت غصه آن‌چنان) به هم اصطکاک می‌کند و بندوبند او از هم جدا می‌شود که بلند فریاد می‌کند: ای وای بر من که چه‌ها بر سرم آمده! به هلاکت رسیدم!	امام جعفر صادق ﷺ: «إِذَا تَقَى الْمُسْلِمَانِ (بَعْدَ الْهَجْرَانِ) إِصْطَكَّتْ رُكْبَتَا ابْلِيسَ وَ تَحَلَّعَتْ أَوْصَالُهُ وَ نَادَى: يَا وَيْلَةَ مَا لَقِيَ مِنَ الثُّبُورِ!» (تویسرکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۱۵)
خیر و امید		کسی که بی‌جهت از برادر خود کناره می‌گیرد خیر و امیدی در وجود او نیست.	مولی امیرالمؤمنین ﷺ: «الْأَخِيرَ فِي مَنْ يَهْجُرُ أَخَاهُ مِنْ غَيْرِ جُرْمٍ.» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۴۲۱)

۷	فَإِنَّ فِي الصُّلْحِ دَعَاً لِّجُنُودِكَ وَ رَاحَةً مِّنْ هُمُومِكَ وَأَمْنًا لِّبِلَادِكَ (مجلسی، ج ۳۳، ۱۴۰۳: ۶۱۰)	زیرا در صلح، راحت لشکریان، آسایش از اندوه‌ها، و امنیت شهرها نهفته است.	آسایش و راحتی امنیت شهرها
۸	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا (اسراء: ۷۰)	ما انسان‌ها را گرامی داشتیم؛ و آن‌ها را در خشکی و دریا، (بر مرکب‌های راهوار) حمل کردیم؛ و از انواع روزی‌های پاکیزه به آنان روزی دادیم؛ و آن‌ها را بر بسیاری از موجوداتی که خَلَق کرده‌ایم، برتری بخشیدیم.	حفظ کرامت انسانی

(منبع: یافته‌های پژوهش)

جدول ۶، نتایج پدیده صلح از نظر آیات و روایات را به تصویر کشیده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، مهم‌ترین نتایج پدیده صلح به قرار زیر است:

پایداری دین و ایمان، افزایش انس و الفت، درود فرشتگان و جزا و پاداش، سخنان نیکو، راندن شیطان، خیر و امید، آسایش و راحتی، امنیت شهرها، و حفظ کرامت انسانی.

پایداری دین و ایمان

پایداری دین و ایمان در پرتو صلح پدیدار می‌گردد؛ صلح در حقیقت، همان اصلاح و رفع شقاق، نفاق و درگیری است. با رفع این پلیدی‌ها، صفا و صلح نمودار می‌شود و همگان از نعمت الهی صلح بهره‌مند می‌شوند و ایمان و چهارچوب دین استوار می‌ماند. (ر.ک. نحل: ۱۲۵)

۱. ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (نحل: ۱۲۵)؛ با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما! و با آن‌ها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن! پروردگارت، از هرکسی بهتر می‌داند چه کسی از راه او گمراه شده است؛ و او به هدایت یافتگان داناتر است.

افزایش انس و الفت

الفت و دوستی فراوان در پرتو صلح حاصل می‌گردد و الفت، فعل الهی است. در صدر اسلام هم خدای متعال به پیامبر خود همین نکته را فرمود: «لَوْ أَنْفَقْتُ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا آَلَفْتُ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ آَلَفَ بَيْنَهُمْ» (انفال: ۶۳)^۱ خدا دل‌های شما را به هم نزدیک کرد. او احساس محبت و صمیمیت و فشردگی صفوف برای دفاع از انقلاب را به شما داد (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۶۸: ۶۶)

درود فرشتگان و جزا و پاداش

صلح میان مؤمنان، از روزه و نماز سالیان برتر است (ر.ک. نهج البلاغه: وصیّت امیر مؤمنان علیه السلام) صلح، آتش فتنه را خاموش می‌سازد؛ فتنه‌ای که از کشتار پلیدتر است (بقره: ۱۹۱) از این رو، درود فرشتگان الهی و جزا و پاداش حق تعالی را در پی دارد.

سخن نیکو

سخن نیکو که قرآن از آن به «قول معروف» تعبیر می‌فرماید، از آثار صلح حقیقی به شمار می‌رود. سخن نیکو بر نقاط اختلاف پوشش می‌افکند و نقاط اشتراک را برجسته می‌سازد و از این رهگذر صلح پایدار محقق می‌گردد.

راندن شیطان

از جمله نتایج صلح، دوری از فتنه‌ها، شیاطین و هنجارشکنان است. شیطان با کید و حیلۀ خویش مانع تحقق صلح حقیقی میان آحاد بشریت است. دستگاه شیطانی برای ایجاد شقاق و نفاق در میان مردم از هیچ مکاری دریغ نمی‌ورزد؛ لذا اگر علی‌رغم اختلاف بعضی سلیقه‌ها و دیدگاه‌ها، بیاییم و همین خط یک‌پارچگی و وحدت را ادامه دهیم، صلح حقیقی شکل خواهد گرفت.

خیر و امید

در ذات صلح، خیر و امید نهفته است؛ چنان‌که خداوند می‌فرماید: «وَ الصُّلْحُ خَيْرٌ (نساء:

۱. اگر تمام آنچه را روی زمین است صرف می‌کردی که میان دل‌های آنان الفت دهی، نمی‌توانستی! ولی خداوند در میان آن‌ها الفت ایجاد کرد!

۱۲۸)؛ صلح بهتر (خیر) است؛ زیرا صلح، الفت، دوستی، انس و محبت را در پی دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۵: ۱۰۱)

آسایش و راحتی نظامیان

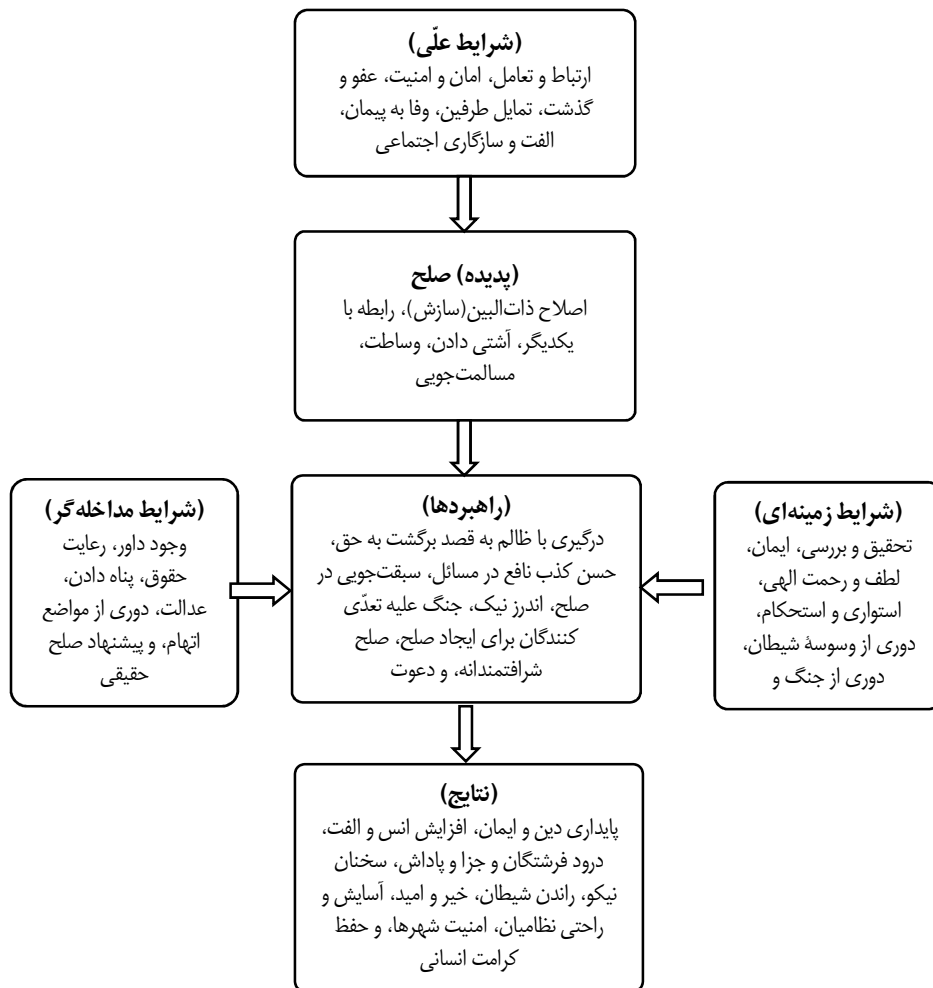
از آنجا که صلح مانع هرگونه تعدی و ستیزه است، دست‌یابی به آن در صورت پایبندی طرفین، موجب آسایش و راحتی لشکریان و سربازان می‌شود.

امنیت شهرها

پس از صلح، تا هنگامی که طرفین به مفاد آن پایبند باشند، امنیت در شهرها برقرار است. البته امام علی علیه السلام در ادامه این نامه می‌فرماید: ولی از دشمنت پس از آشتی، سخت‌برحذر باش؛ زیرا دشمن چه بسیار خود را نزدیک گرداند تا غافلگیر کند. پس احتیاط پیشه کن و زیر بار حُسن ظن مرو (مجلسی، ج ۳۳، ۱۴۰۳: ۶۱۰).

حفظ کرامت انسانی

حفظ کرامت انسانی مبنای همه قوانین حقوقی و تکالیف اجتماعی انسان‌ها است. بنابراین، هر قانون و تکلیف اجتماعی که کرامت انسان را زیر پا بگذارد لازم به اجرا نیست، بلکه مخالفت با آن خود موجب فضیلت و حفظ کرامت است. صلح نیز بر مبنای اصل حفظ کرامت انسانی بنا نهاده شده است و در صورتی که دیگر شروط آن رعایت شود، کرامت انسانی را در پی دارد. برخی معتقدند جنگ و نزاع، به پایمال شدن کرامت انسانی می‌انجامد (ر.ک. کریمی‌نیا، ۱۳۸۶: ۱۳۸).

نمودار ۱. مدل صلح در اندیشه دینی

(منبع: یافته‌های پژوهش)

نمودار ۱، مدل پارادایمی پدیده «صلح» را ترسیم کرده است. طبق مدل «پدیده صلح» در آموزه‌ها به معنای اصلاح ذات‌البین، رابطه با یکدیگر، آشتی دادن، وساطت، و مسالمت‌جویی است.

طبق مدل، پدیده صلح به‌طور مستقیم ناشی از عللی چون: ارتباط و تعامل، امان و امنیت، عفو و گذشت، تمایل طرفین، وفا به پیمان، و الفت و سازگاری اجتماعی است.

حضور این عوامل موجب می‌شود رابطه‌ها استحکام یابد، آشتی برقرار گردد، امور بین اقوام، گروه‌ها و ملل اصلاح شود، و مسالمت‌جویی حکمفرما باشد و در یک کلام «پدیده صلح» محقق گردد.

راهبردهای منتهی به صلح می‌تواند علل و شرایط ریشه‌ای و زمینه‌ای تری داشته باشد که در این پژوهش عبارت‌اند از: تحقیق و بررسی، ایمان، لطف و رحمت الهی، استواری و استحکام، دوری از وسوسه شیطان، و دوری از جنگ و خونریزی.

علاوه بر شرایط زمینه‌ساز، شرایط تسهیل‌کننده صلح عبارت‌اند از: وجود داور، رعایت حقوق، پناه دادن، عدالت، دوری از مواضع اتهام، و پیشنهاد صلح حقیقی.

پدیده «صلح» از طریق راهبردهای چندی به اجرا درمی‌آید که عبارت‌اند از: درگیری با ظالم به قصد برگشت به حق، حُسنِ کذبِ نافع در مسائل، سبقت‌جویی در صلح، اندرز نیک، جنگ با تعدی‌کنندگان برای ایجاد صلح، صلح شرافتمندانه، و دعوت.

هر پدیده‌ای که روی می‌دهد نتایج و آثاری چند در پی دارد. طبق مدل پارادایمی، پدیده صلح و اقداماتی که در این زمینه انجام می‌گیرد، نتایج مختلفی در پی دارد که به‌طور کلی عبارت‌اند از: پایداری دین و ایمان، افزایش الفت، درود فرشتگان و اجر و پاداش، سخنان نیکو، راندن شیطان، خیر و امید، آسایش و راحتی، امنیت شهرها.

۶. نتیجه‌گیری

صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز امری سیاسی - اجتماعی و نشان‌دهنده بلوغ یک اجتماع یا جامعه است. صلح، قراردادی اجتماعی است که پایبندی طرفین آن را مانا و استوار می‌سازد. بررسی مدل صلح در اندیشه دینی نشان داد صلح در اسلام تنها با انگیزه صرف عقلانی و سیاسی یا ناشی از ترس و اضطراب نیست، بلکه صلح در اسلام ریشه در مبانی اسلامی و نگرشی عمیق دارد. طبق آموزه‌های دینی و آنچه در مدل پژوهش حاضر به دست آمد، صلح از رهگذر تمایل افراد، گروه‌ها و ملل و نوع ارتباط و تعامل اجتماعی آن‌ها حاصل می‌شود. اگر در این ارتباط طرفین اعم از گروه‌ها یا جوامع حاضر شدند از بعضی خواسته‌ها چشم‌پوشند و به منافع بلندمدت چشم‌دوزند، صلح امری حتمی و تحقق‌پذیر خواهد بود.

در آموزه‌های دینی، صلح محصول قدرت، کنش‌وری نیروهای سیاسی، روابط بده‌بستانی، برتری در مدیریت و سازوبرگ و خدم‌وحشم نیست؛ بلکه عوامل و زمینه‌های گوناگونی در شکل‌گیری آن ایفای نقش می‌کند که پاره‌ای فرامادی و دسته‌ای مادی و اجتماعی است. صلح مورد پذیرش اسلام صلح عادلانه است. طبق آموزه‌های دینی، صلح در بستر لطف و رحمت الهی پایدار می‌گردد؛ چرا که در سایه این رحمت، انس و الفت بین انسان‌ها پدیدار می‌شود. از دیگر بسترها، ایمان به خدای یگانه است که موجب می‌شود عطف و مهربانی و انس و الفت شکل گیرد و بدین طریق افراد و اجتماعات به هم نزدیک شوند. شاید در بین جوامع، در اثر قدرت برتر صلحی در افتد، اما صلح خصلتی اجتماعی و طرفینی دارد و لازم است خواست و اراده بازیگران در آن لحاظ شود تا صلحی پایا شکل گیرد. گاهی روابط بین دو قوم یا ملت ابعاد پیچیده به خود می‌گیرد که در این شرایط، وجود طرف سوم یا داوری که بتواند دیدگاه‌ها را به هم نزدیک سازد مؤثر است. از دیگر زمینه‌های صلح، دوری از افراد، افکار و ایده‌هایی است که تک‌بعدی بوده و با مشاوره ناصحیح و برآورد اشتباه، زمینه دوری و بذر نفاق را می‌افشانند. جنگ‌طلبی و تمایل نداشتن به ارتباط و هم‌افزایی بستر نزاع را فراهم می‌آورد و چشمه‌های صلح را می‌خشکاند. با تکیه بر فرهنگ و ارزش‌های اصیل و مانای دینی، پشتمانه مردمی و سرمایه اجتماعی می‌توان صلح شرافتمندانه را رقم زد.

حضور بعضی عوامل و هنجارهای واسط از جمله: وجود داور، رعایت حقوق، پناه دادن، عدالت، دوری از مواضع اتهام، و پیشنهاد صلح حقیقی در تحقق صلح بسیار مؤثر بوده و آن را دست‌یافتنی‌تر می‌سازد. برای مثال در بلایا و مصائب طبیعی، با ابراز همدردی و مساعدت گرچه در سطح گفتمان و دوری از تحریک سایر ملل، صلح در سطح بین‌الملل تحقق‌پذیرتر می‌گردد.

یافته‌های این پژوهش نشان داد اگر چه صلح به معنای آشتی، مسالمت، وساطت و سازش است، گاهی برای تحقق آن باید مبارزه کرد و با دشمنان صلح به مقابله برخاست، گاهی برای وصول به آن بایستی پیشدستی کرد و فرصت را مغتنم شمرد. رفتار حکیمانه، تلاش برای تجدید پیمان و نگاه و رویکرد مثبت به پدیده صلح، از راهبردهای دیگری است که برای پیدایی صلح پایدار الزامی است.

صلح در آموزه‌های دینی از اهمیت انکارناپذیری برخوردار است. برخلاف برخی دیدگاه‌ها که به خطا اسلام را حامی تنش، نزاع و خشونت می‌شمارند، یافته‌های این پژوهش نشان داد اسلام صلح را در صورتی که با دین و عقاید زاویه نداشته باشد موجب خیر و امید بیشتر می‌داند، ارزش‌ها و باورهای دینی بر اثر آن حفظ می‌شود، الفت، دوستی و هم‌افزایی از آثار آن است و اگر قوم و ملتی بتواند به آن دست یابد و آن را تثبیت کند، بسیاری کژی‌ها، فتنه‌ها و دشمنی‌ها از بین می‌رود و مجالی برای بروز و ظهور نمی‌یابد.

کتابنامه

- قرآن کریم.
 نهج البلاغه.
 استراوس، آنسلم و جولیت کوربین (۱۳۹۵). مبانی پژوهش کیفی، فنون و مراحل تولید نظریهٔ زمینه‌ای، ترجمهٔ ابراهیم افشار، تهران، نشر نی.
 اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۵). «پدیدارشناسی صلح در اندیشه انقلاب اسلامی ایران»، مجلهٔ اندیشه سیاسی در اسلام، شمارهٔ ۹، صص ۷ تا ۳۴.
 آقابخشی، علی (۱۳۶۶). فرهنگ علوم سیاسی، تهران، بهرنگ.
 آمدی تمیمی، عبدالواحد (۱۴۱۰ ق). غررالحکم و دررالکلم، قم، دارالکتاب الاسلامی.
 العظیم‌آبادی، محمد شمس‌الحق (۱۹۷۱). عون المعبود، شرح سنن ابی داوود، لبنان، دارالکتاب العلمیه.
 بلاغی، صدرالدین (۱۳۴۵). عدالت و قضا در اسلام، تهران، امیرکبیر.
 بوتول، گاستون (۱۳۷۲). جامعه‌شناسی صلح، ترجمهٔ هوشنگ فرخجسته، تهران، نشر شیفته.
 تویسرکانی، محمدنبی (۱۴۱۳ ق). لئالی الاخبار، قم، علامه.
 حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰). نرم‌افزار حدیث ولایت.
 حسینی، فریبا و سعید بهشتی و قدسی احقر (۱۳۹۷). «بررسی مفهوم صلح و راهکارهای تحقق آن بر مبنای آموزه‌های تربیتی قرآن کریم»، فصلنامه مطالعات قرآنی، سال نهم، شمارهٔ ۳۵، پاییز، صص ۲۷۷-۳۰۶.
 راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد (۱۴۱۸ ق). المفردات فی غریب الفاظ القرآن، بیروت، دارالمعرفه.

- اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۵). «پدیدارشناسی صلح در اندیشه انقلاب اسلامی ایران»، فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، سال سوم، شماره ۹، پاییز، صص ۷-۳۴.
- ساروخانی، باقر (۱۳۷۰). دایرةالمعارف علوم اجتماعی، تهران، کیهان.
- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۸۶). نقش اسلام در توسعه حقوق بین‌الملل، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- سیمبر، رضا (۱۳۹۶). مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، دوره سوم - شماره ۴، صص ۲۷۵-۲۹۸.
- شریعتمداری، جعفر (۱۳۷۷). شرح و تفسیر لغات براساس تفسیر نمونه، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ج ۲.
- شعیری، تاج‌الدین محمدبن محمد (بی‌تا). جامع الاخبار، نجف، مطبعة الحیدریه.
- صدر حاج سیدجواد، احمد و دیگران (۱۳۷۵). دایرةالمعارف تشیع، تهران، شهید سعید محلی، دوم، ج ۲.
- طاهایی، سید جواد (۱۳۹۷). «نقد نظریه مدرن صلح؛ (به سوی نظریه کلاسیک صلح مبتنی بر تاریخ ایران)»، فصلنامه راهبرد، سال بیست و هفتم، شماره ۸۷، تابستان، صص ۱۸۹-۲۱۲.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، قم، انتشارات اسلامی.
- طبرسی، ابوعلی فضل‌بن حسن (۱۴۰۸ق). مجمع البیان، بیروت، دارالمعرفه.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۵). روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی، تهران، آگاه.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸). تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ق). سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، قم، اسوه.
- کریمی‌نیا، محمد مهدی (۱۳۸۶). همزیستی مسالمت‌آمیز در اسلام و حقوق بین‌الملل، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۲، به کوشش عبدالحسین محمد علی بقال، قم، اسماعیلیان.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۷۹). میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شفیعی، قم، دارالحديث، دوم، ج ۱۰.

مشکینی، علی (۱۴۱۴ق). *مواعظ العدديه*، قم، الهادی.
مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۸۶). *برگزیده تفسیر نمونه*، تنظیم احمدعلی بابایی، تهران، دارالکتب اسلامی.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). *مجموعه آثار*، ج ۲۰، تهران، صدرا.